

Strašidelní „zlí páni“ optikou lidových pověstí*

Helena Chalupová

FRIGHTENING 'EVIL LORDS' VIEWED FROM THE PERSPECTIVE OF FOLK TALES

The paper examines some real personalities in the Early Modern-Age Czech history who appear in legends as revenants (Jiří Tunkl of Brníčko and Zábřeh, Zdeněk senior Kavka Říčanský of Říčany, Rudolf Karel Rašín of Rýzmburk). The paper presents, interprets and evaluates selected legends about these protagonists, describes their common stereotypes and the specificities they characterise, and outlines the legends' genesis.

KEYWORDS:

revenants; nobles; regional history; legends; Czech Lands; Early Modern Era; 19th century

Předmětem této studie¹ jsou reálné historické osobnosti českých dějin raného novověku, vystupující v lidových démonologických pověstech coby revenanti, tj. zemřelé osoby, které se zjevují živým lidem.² Výchozími prameny jsou tři pověsti fixované jako literární prameny, jejichž ústřední postavou je tzv. „zlý pán“ mající předobraz v reálné historické postavě (Jiří Tunkl z Brníčka a Zábřehu, Zdeněk st. Kavka Říčanský z Říčan, Rudolf Karel Rašín z Rýzmburka), čímž de facto představují jeden z historických obrazů dané osobnosti. Studie se zajímá primárně o vztah mezi pověstí-legendou a historií, jejich vzájemné ovlivňování, historické skutečnosti obsažené v pověsti a genezi jejího vzniku. Otázku dobové mentality, stejně jako utváření závěrů o tom, jestli lidé tyto revenanty „skutečně“ viděli, případně jestli se domnívali, že se s nimi setkali, v této studii ponechávám stranou.

Problematika revenantů a smrti obecně se už mnoho let nachází v centru pozornosti zahraničních badatelů. V českém jazyce již byly publikovány překlady stěžejních děl, jako například *Revenanti* Jean-Clauda Schmitta³ nebo *Přízraky a strašidla středověku* Schmittova žáka Claua Lecouteuxe.⁴ V české historické vědě se výzkum revenantů prozatím soustředil na konkrétní případy,⁵ komplexnější historické vyhodnocení problematiky dosud chybí. Obecně se v České republice tomuto tématu věnovali převážně etnologové, například Alexandra Navrátilová.⁶ Důležité jsou rovněž další

* Tento výstup vznikl v rámci zastrešujícího projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 2017 – 260422 řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

1 Tento text vychází z diplomové práce obhájené v roce 2015: Helena CHALUPOVÁ, *Život po životě. Revenanti českých zemí raného novověku*, diplomová práce, FF UK, Praha 2015.

2 Respektive v písemně fixovaných pověstech, jež se na lidový původ odvolávají.

3 Jean-Claude SCHMITT, *Revenanti. Živí a mrtví ve středověké společnosti*, Praha 2002.

4 Claude LECOUTEUX, *Přízraky a strašidla středověku*, Praha 1997.

5 Jiří WOLF, *Očistec a revenanti v lidové kultuře českého baroka. Případ pekaře Exelia z let 1648–1649*, in: Zdeněk R. Nešpor (ed.), *Mezi náboženstvím a politikou. Lidová kultura raného novověku*. Sborník z konference Lidová kultura v 16.–19. století: mezi náboženstvím a politikou, konané v Praze 28. listopadu 2003, Praha 2005, s. 71–78.

6 Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004; TÁŽ, „Nečistí zemřelí“ v posmrtných a pohřebních obřadech českého lidu, *Český lid* 83, 1996, č. 1, s. 21–31.

folkloristické studie, zejména texty Franka Wollmanna a jeho historiky prozatím nedoceněné dílo o pověstech s tematikou vampyrismu v prostoru střední Evropy.⁷ Cenným zdrojem je též periodikum *Český lid* a v něm publikované články k tématu a zmínit je také třeba nedávno publikovaný *Katalog démonologických pověstí* od Jana Luffera.⁸

Koncept motivu tzv. „zlého pána“ je prostý: po své smrti se navrácí mezi živé, nesmírně trpí a tímto způsobem vykupuje hříchy, jichž se dopustil za života — jezdí na ohnivém koni nebo na ohnivém býku, v ohnivém nebo děsivém černém kočáře, orají s ním ďáblové a při tom jej trýzní.⁹ „Zlým pánem“ může být šlechtic stejně jako panský úředník, přičemž druhý jmenovaný bývá líčen jako člověk, který jedná naprosto svévolně, utiskuje poddané a sleduje zcela hanebné cíle. V kolekcích pověstí též nalezneme mnoho variant pověstí o „zlých vrchních“, kterým lidé připisovali různé špatnosti, třeba i šokující provinění a rouhání proti Bohu, kterých se s největší pravděpodobností nikdy nedopustili. Podle Jaroslava Kramaříka představa pomyslného pekla poddaného neuspokojuje, a tudíž duše člověka, kterého poddaný vnímal negativně, musí bloudit po světě. Tato představa trestu je pro něho daleko konkrétnější a uspokojivější, protože ji „vidí na vlastní oči“. Z posmrtného ducha zlého pána, jenž pyká, se postupně stává jakýsi polodémon či přímo démon a získává vlastnosti, podobu i moc tradičních strašidelných bytostí. Čili z ducha pykajícího se může stát duch zlomocný.¹⁰

Provinění zlých pánů, jimiž pověsti zdůvodňují jejich metamorfózu do strašidla, jsou rozmanitá. V prvé řadě je to zejména utužování robot a vymáhání do té doby zcela nezvyklé práce. Dále pak případy, kdy vrchnost zabere půdu patřící poddaným, například za účelem zakládání rybníků, případně si vrchnost, pochopitelně nespravedlivě, přisvojí obecní les apod. Obzvláště tvůrci příběhů o zakládání rybníků s oblibou trestají jejich zakladatele, se kterým po jeho smrti orají čerti. V tomto případě straší za trest, protože zodpovídají za ztrátu obecního majetku. Svou roli zde také hraje motiv křivé přísahy, vnímané jako rouhání proti Bohu.¹¹ Zlý pán ovšem nedře jen a pouze své poddané, ale je také schopen o majetek okrást i klášter, jak měl podle dlouho tradovaných podání učinit Jan Šembera Černoohorský z Boskovic. Velkého hříšníka Šemberu pochopitelně po smrti odnesl ďábel.¹²

Ukázkovým a nejznámějším příkladem „zlého pána“ je zcela jistě Volf Maxmilián Lamminger, tzv. Lomikar. Lamminger byl schopný ekonom — teprve díky jeho iniciativě se na Chodsku plně rozvinulo režijní vrchnostenské podnikání. Územně rozdro-

7 Frank WOLLMAN, *Vampyrické pověsti v oblasti středoevropské*, Národopisný věstník československý 14, 1920, seš. 1, s. 1–16; seš. 2, s. 1–57; 15, 1921, seš. 1, s. 1–58; 16, 1923, seš. 2, s. 80–96, seš. 3, s. 133–149; 18, 1925, seš. 3, s. 133–169.

8 Jan LUFFER, *Katalog českých démonologických pověstí*, Praha 2014.

9 Tamtéž, s. 114; Jaroslav KRAMAŘÍK, *Klasifikace látek českých antifeudálních pověstí*, Československá etnografie 5, 1957, č. 4, s. 327–333.

10 J. KRAMAŘÍK, *Chodská lidová vyprávění o Lomikaru revenantovi*, Český lid 51, 1964, č. 5–6, s. 282–295.

11 TÝŽ, *Lidové pověsti z Čech o zabírání poddanské půdy vrchností*, Český lid 44, 1957, č. 3, s. 93–98.

12 Václav Jan POKORNÝ, *Pan Jan Šembera z Boskovic na Bučovicích a pověsti o něm*, Brno 1919; Kateřina DUFKOVÁ, *Jan Šembera Černoohorský z Boskovic. Moravský Petr Vok*, Praha 2014, s. 182–194.

bené panství dokázal zkoncentrovat a zaokrouhlit, stejně jako na něm zakládat první manufaktury. Nicméně tento rozvoj s sebou nutně přinášel zvyšování robotních povinností pro jeho poddané. Ti pak dlouho protestovali proti Lammingerovým novotám, jež pro ně znamenaly nepříznivé hospodářské důsledky, ale i osobní pokoření. Spory se táhly dlouhá léta a jedním z jejich vrcholů se posléze stala poprava Jana Sladkého Koziny. Už v 18. století se začalo rodit chodské lidové podání o nevině utraceném Kozinovi a Božím soudu nad jeho vrahem. Lamminger sice zemřel na mrtvici a patrně byl už v době chodské vzpoury těžce nemocen, přesto ale začaly vznikat pochybnosti o jeho přirozeném skonu. Již roku 1716 se objevuje tvrzení, že Lammingera odnesl ďábel. Záhy se prosazuje jiné podání událostí — totiž že Kozina vyzval na popravě Lomikara do roka a do dne na Boží soud (poslední naději poddaných v případech selhání soudů pozemského světa), což se skutečně naplnilo. Základ této pověsti patrně tvořil fakt, že Lamminger doopravdy zemřel v ročním intervalu po Kozinovi. Dobové prameny ovšem slavnou kozinovskou výzvu nezaznamenávají.¹³ Specifikem Lomikarova strašidla je velice rozsáhlý soubor zaznamenaných vyprávění, která se k němu váží, stejně jako škála podob, v níž se měl a má zjevovat, přičemž tyto mohou být antropomorfní, zoomorfní, předmětné nebo se může jednat o rozmanité přírodní úkazy.¹⁴

Hluběji do minulosti lze vysledovat pověst o Půtovi Švihovském z Rýzemberka, kterou August Sedláček klade do roku 1734, ovšem není vyloučeno, že tato legenda může být starší. V ní se vypráví o tom, jak pan Půta v Rabí a ve Švihově postavil velké hrady, ale se svými poddanými, kteří na nich museli robotovat nebo pomáhat při stavbě, nakládal krutě a nemilosrdně. Jednoho dne jej vzal čert, nicméně pan Půta se na panství často zjevoval a nesl velice nelibě, pokud se k němu svědci jeho zjevení nechovali uctivě. Sedláček píše: „Manželka jeho, která jej často sváděla od krutosti jeho k poddaným, po jeho smrti jej před sebe volala; i zjevil se jí celý ohnivý. Ptala se ho, není-li možné, aby z muk byl osvobozen, že chce všechno proň učiniti, žádné práce se nelekati a žádného nákladu nešetřiti. Odpověděl: ‚Tak jako nemůžeš svými rukama rozebrati tento pevný a veliký hrad a každý kámen, vápno a písek a dříví zase tam položiti, odkud byly vzaty, tak ani já nemohu být spasen.‘“¹⁵

Zajímavý případ představuje Jiří Tunkl z Brníčka a Zábřehu, jehož strašidlo orající hráze rybníků si ve druhé polovině 19. století získalo velkou popularitu a stalo se dalším ukázkovým příkladem tzv. „revenanta, krutého pána“, podobně jako mnohem proslulejší chodský Lomikar. Proměnu tunklovské pověsti lze sledovat paralelně s vývojem historického bádání severomoravského regionu. V případě Tunkla se jednalo o osobu neoblíbenou mezi současníky — ať už se jednalo o poddané, z jejichž pohledu na panství zaváděl novoty, pořádky a hlavně roboty, na které nebyli zvyklí, nebo jeho rovnorodé sousedy, s nimiž vedl mnoho sporů. Jako negativní postavu jej pojímali historici 19. a 20. století, kteří odsuzovali jeho tvrdé zacházení s poddanými.¹⁶ Tunkl

13 Eduard MAUR, *Kozina a Lomikar* (Slovo k historii č. 20), Praha 1989.

14 J. KRAMAŘÍK, *Chodská lidová vyprávění*, s. 290.

15 August SEDLÁČEK, *Historické pověsti lidu českého*, Praha 2001, s. 222. Podle Sedláčkových poznámek tato pověst pochází z roku 1734. Viz tamtéž, s. 274.

16 Např. Václav MEDEK, *Tunklové na severní Moravě*, Severní Morava 2, 1957, sv. 2, s. 33–39; Ladislav HOSÁK, *Hospodářské poměry na panství zábřežském v druhé polovině 15. století*, Se-

také vystupuje v několika variantách pověsti líčící jeho posmrtný úděl — každou noc je trápen od ďáblů. Ti jej zapřáhnou do ohnivého pluhu a on za trest musí orat hráze a hladiny rybníků, které založil. Tunklova truchlící manželka chce muže vysvobodit, ale tento úkol je nemožný. Musela by vlastníma rukama rozebrat hráze rybníků a zanést kameny tam, odkud byly sebrány. Hráze se ovšem kromě kamenů skládají i ze slz a utrpení poddaných, které Tunkl kvůli rybníkům týral. Metaforicky řečeno, napáchané zlo vymazat nejde a Tunkl musí trpět do doby, než se na jeho zločiny zapomene.¹⁷ V tunklovské pověsti se tak mísí motiv orání hrází rybníků, který už starší tradice připisuje známému jihočeskému rybníkáři Jakubu Krčínovi z Jelčan, s motivem truchlící a obětavé manželky potrestaného pána, který je zase znám z již zmíněné pověsti o Půtovi Švihovském z Rýzemberka.

V prvních verzích pověsti se Tunklovo strašení lokalizuje na hráz a hladinu Závořického rybníka. Ten se nachází v místech, kde stávala ves Závořice, která za Tunklových časů musela být vysídlena kvůli jeho stavbě. Starší pověst však viděla zánik vesnice trochu jinak. Jednoho času prý nastaly tak prudké lijáky, že se protrhly hráze některých rybníků, přičemž nával povodně byl tak hrozný, že vesnice Závořice zmizela ve vlnách, a od těch časů se nachází pod hladinou rybníka.¹⁸ V prvotní verzi se tedy zničení této vsi nepřičítalo Tunklovi. Nabízí se předpoklad, že se povědomí o Tunklovi obnovilo s rozvojem historického bádání v zábřežském regionu, kdy se o jeho osobě zjišťovaly podrobnější skutečnosti. Vývoj pověsti měl pravděpodobně takový průběh: Zábřežskem kolovala povídačka o blíže nespecifikovaném zlém pánu, kterého po hrázích rybníků honí čerti. Poté se přidal důvod jeho trápení: zlý pán stavěl rybníky a trápil poddané. Následně s rozvojem regionální historiografie se zlý pán pojmenoval jako Tunkl a tunklovská pověst postupně zakotvila v povědomí severomoravského regionu. Roku 1909 se pověstí o Tunklovi a Závořickém rybníku zabýval historik František Hrubý a snažil se postihnout i její historické jádro. Na pozadí toho sepsal patrně první studii o historii Závořic spolu s krátkým zamyšlením nad osobností Jiříka Tunkla — který je samozřejmě utiskovatelem lidu selského. Na druhou stranu Hrubý hodnotí pozitivně Tunklovu rybníkářskou činnost — rybníky nechal zakládat vesměs na místech pustých vesnic, které se vylidnily následkem válek Jiříka z Poděbrad a Matyáše Korvína, přičemž rybníkářství oblast Zábřežska hospodářsky povzneslo. Kromě toho vyšlo najevo, že zaplavení Závořic nebylo dílem přírodní katastrofy, ale nařídil ho Tunkl kvůli výstavbě rybníka. Nicméně za to zdejšími lidem poskytl náhradu.¹⁹ V dalších letech se do podoby příběhu promítla znalost soudobé historické literatury a pověst ve finální variantě obsahuje fakt, že Tunkl utrpěl smrtelné zranění při střetu s poddanými, což minulé verze tunklovské tematiky neobsahují. Tunkl prostě zčistajasna umírá a příčina smrti se nespecifikuje. Postupně tedy

verní Morava 5, 1960, sv. 5, s. 9–17; Jan BŘEZINA, *Zábřežsko v období feudalismu do roku 1848*, Ostrava 1963, s. 79–85, 123–124; František HRUBÝ, *Z hospodářských převratů českých v století XV. a XVI.*, Český časopis historický 30, 1924, č. 2, s. 205–236.

17 Gustav MIKUSCH, *Sagenborn, eine Sammlung von Sagen aus den mährischen Sudeten*, Mährisch Schönberg 1892, s. 30–31.

18 Zdeněk DOUBRAVSKÝ, *Závořice. Příběh vesnice zatopené rybníkem*, Zábřeh 2013, s. 78–80.

19 František HRUBÝ, *Závořice u Zábřeha města*, Selský archiv 8, 1909, č. 3, s. 122–125.

nad obecně etickým vyzněním převážil sociální náboj — utiskovaný lid nečeká, až Boží mlýny domelou, ale bere spravedlnost do svých rukou.²⁰

Opačnou tendenci můžeme sledovat na případu Zdeňka st. Kavky Říčanského z Říčan, vlastníka rozsáhlého majetku na Valašsku. Ani on se mezi svými současníky netěšil příliš velké oblibě — své poddané utiskoval, odmítal uznávat jejich stará práva, vyžadoval další a další peníze a služby, boursal poddanské mlýny a jiná zařízení, aby byli odkázáni na jeho monopol atd., přičemž ani se svými sousedy nežil v míru a pokoji. Spory ukončila dosud neobjasněná vražda pana Kavky roku 1582.²¹ Mezi nejnovější práce, věnované Kavkovi z Říčan, patří studie Zdeňka Pokludy z *Časopisu Matice moravské*, kde zevrubně rozebírá Kavkovu osobnost, cituje mnoho dobových písemných pramenů a místní vlastivědnou literaturu zásadní pro utváření pověsti.²² O Kavkově strašidle nacházíme první zmínku v publikaci *Okresní hejtmanství Holešovské*, vydané roku 1892. Čili pan Kavka „jenž vládna pouze deset let za své nedlouhé vlády tolik zla způsobil svým poddaným, že naň dosud Vyzovští vzpomínají a jej na ohnivém kočáře v horách Kavkovými cestami jezdití vídají.“²³ Přičemž v sousedním Brumově se ve stejné době vyprávěla podobná pověst, v níž také vystupuje jako aktér pan Kavka, který utiskuje poddané a ruší jejich svobody, nicméně tento Kavka není majitelem panství, ale pouze panský úředník, tj. „vrchní Kavka“. Zásadním vlivem zde je zásah vlastivědného badatele Františka Václava Peřinky, který zpracovával historii valašského regionu (konkrétně Valašských Klobouk a okolí). Ten ve světle historických pramenů nejprve osobnost Zdeňka Kavky Říčanského hodnotil v zásadě pozitivně a vyzdvihoval jeho otcovskou péči o poddané, nicméně postupně se nechal ovlivnit výsledky dalšího bádání a také zněním pověstí o Kavkovi-revenantovi. Navzdory tomu, že sám konstatoval některé nesrovnalosti mezi pověstí a historickou skutečností, tak „vrchního Kavku“ ztotožnil právě se Zdeňkem Kavkou Říčanským, jehož postupně interpretoval jako zcela negativní osobu, kterou odsoudil ke strašení na vizovických vrších. Tento obraz se promítal i do dalších vznikajících odborných prací.²⁴ Nicméně starší písemný doklad pověstí o strašení pana Kavky se zatím nepodařilo nalézt.

20 Jan BŘEZINA, *Vlastivěda moravská, II. Okres šumperský, staroměstský, vizuberský*, Brno 1932, s. 126–127.

21 Václav ŠTĚPÁN, *Zabití pana Zdeňka Říčanského Kavky z Říčan roku 1582*, in: Ad vitam et honorem: profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám, Brno 2003, s. 663–672; Zdeněk POKLUDA, *Brumov: Osudy hradu a jeho držitelů*, Hýsly 2005, s. 53–79; Vlasta FIALOVÁ — Oldřich SIROVÁTKA, *Píseň o Kavkově vojně z 16. stol.*, Valašsko 4, 1955, č. 1–4, s. 26; Milan KRAJČA, *O vojně pana Kavky do Uher*, *Malovaný kraj* 38, 2002, č. 6, s. 7, dostupné na <http://milan-krajca.webnode.cz/products/o-vojne-pana-kavky-do-uher/> [náhled 20. 8. 2016].

22 Zdeněk POKLUDA, *O zlých vrchnostech*, *Časopis Matice moravské* 121, 2002, č. 2, s. 287–298.

23 Eduard PECK, *Okresní hejtmanství holešovské*, Holešov 1892, s. 95–96.

24 František Václav PEŘINKA, *Vlastivěda moravská. II, Místopis Moravy. Díl II místopisu, Hradištský kraj*. Č. 30, Val. -Klobucký okres, Brno 1905, s. 84–87, 12–130, 216; TÝŽ, *Vlastivěda moravská II, Místopis Moravy. Díl II místopisu, Hradištský kraj*. Č. 72, Vizovský okres, Brno 1907, s. 98.; TÝŽ, *Pověsti o zlém pánu*, *Selský archiv*, 6, 1907, č. 4, s. 239–240.

Panství Chotěboř zase nenechával pokojně spát přízrak pana Rašína. Za života se k poddaným choval krutě, a proto jeho duch musel po smrti v půlnoční hodinu objíždět v černém kočáře kolem chotěbořského zámku. Problém této legendy spočívá v tom, že mnoho autorů přiřazuje původ strašidla k Jaroslavu Sezimovi Rašínovi z Rýzemberka, který sice panství Chotěboř vlastnil, nicméně zde žil přibližně jeden rok.²⁵ Mnohem pravděpodobnější je, že se pověst vztahuje k jeho synu Rudolfu Karlovi.²⁶ Ten v letech 1645 až 1646 doprovázel Humprechta Jana Černína z Chudenic na jeho kavalírské cestě po Evropě, avšak roku 1646 musel v Paříži cestu z finančních důvodů ukončit a vrátit se do Chotěboře (Černín zůstal v Paříži až do jara 1648).²⁷ Po otcově smrti zdědil chotěbořské panství a proslul spory se svými zdejšími poddanými, na které byl velmi tvrdý. Jeho manželství však zůstalo bezdětné, a proto Rudolfem Karlem tato linie rodiny Rašínů z Rýzemberka vymřela. Zemřel roku 1660 v Praze.²⁸

Pověst o strašidle Rašína vážící se k Chotěboři publikoval August Sedláček ve svých *Historických pověstech*, a vztahoval ji k Jaroslavu Sezimovi: „Rašín však byl krutý pán, jehož poddaní nemilovali. Proto také v hrobě pokoje nenašel. Vždy o půlnoci vyjel od východní brány v krásném kočáře, maje troje spřežení, ale koní takových, že byli černí jako havrani a oči a jazyky měli rozžhavené, až do jedné hodiny projížděl se po silnici s pekelným hřmotem. Lidé se toho báli a také jim ten noční povyk překážel; proto prosili kněze, aby s nimi byl venku a pána jako čerta v kočáře sedícího zažehnal. Myslili si, že se po tom zažehnutí zastaví, že mu hlavu setnou, ale nešlo to tak, jak si myslili. Když totiž někteří z nich se chtěli kočáru chytnouti, byl tentam a hrčel již na druhé straně. Konečně jim to staří rozvážliví lidé rozmluvili, tak že to nepůjde, k tomu že musí býti člověk, který se na takové a takové planetě narodil. Říká se, že kdo hledá, najde, a poněvadž chotěbořští hledali, také našli. Byl to člověk, který se, jak říkáme, ani čerta nebál. Ten se postavil před půlnocí do cesty v ulici u zámku, a když Rašín přijížděl, křikl: ‚Stůj!‘. Rašín sice se zarazil, ale chtěl jeti dále, však vtom člověk přiskočil a utal mu hlavu. Hlavu hodili do blízké studánky, kterou pak po tři dny černý pes obskakoval, ale potom to strašení přestalo.“²⁹ August Sedláček se domnívá, že jádro pověsti spočívá v neoblíbené Jaroslava Sezimy Rašína jakožto pána chotěbořského panství. Už za života se ho lidé měli bát natolik, že s ním maminky strašily své děti, a k tomuto jádru se posléze přidaly oblíbené putující motivy z jiných pověstí o strašidlech. V kraji se prý také dlouho užívalo úsloví „jede jako Rašín“, jež mělo mít původ v této pověsti o Rašínově strašidelné jízdě.³⁰ Na rozdíl od jiných pověstí tato do literatury příliš nepronikla. Pouze roku 1872 publikoval ve *Světozoru* baladu *Rašín* básník Josef Ludvík Hubáček.³¹

25 Oldřich KORTUS, *Neznámé osudy emigrantů po bitvě na Bílé hoře*, in: Filip Čapek (ed.), *Náboženství a válka ve znamení kalicha*, Třebechovice pod Orebem 2011, s. 8–31, zde s. 12.

26 O této osobnosti zatím nevznikla podrobnější studie.

27 Zdeněk HOJDA a kol., *Heřman Jakub Černín, Na cestě za Alpy a Pyreneje, Kavalírská cesta českého šlechtice do německých zemí, Itálie, Francie, Španělska a Portugalska*, Praha 2014, s. 44.

28 August SEDLÁČEK, *Hraďy, zámky a tvrze království českého XII.*, Praha 1900, s. 292–293.

29 TÝŽ, *Historické pověsti lidu českého*, s. 238; Viz Lenka LEBDUŠKOVÁ — Stanislav PAVLÍČEK, *Staré pověsti z Chotěbořska* (listy Městského muzea v Chotěboři 1992), Chotěboř 1992, s. 4–5.

30 *Rašín z Riesenburka*, Lumír 15, č. 39, 27. 9. 1865, s. 611.

31 Josef Ludvík HUBÁČEK, *Rašín*, *Světozor* 7, č. 11, 15. 3. 1872, s. 123.

Existuje ještě druhá verze pověsti o Rašínovi, avšak ta se poněkud záhadně vztahuje k hradu Svojanov, vzdálenému od Chotěboře přibližně 70 km. V 17. století nechal Rašín postavit u vnějšího hradebního okruhu stavbu, dnes nazývanou Dům zbrojnošů či Palác střelců. Rašín dělníky pracující na stavbě velice trýznil, proto po smrti neměl pokoje, což mělo následující průběh. O půlnoci se v Rohozné otevřel jeho hrob. Poté do hradu vjíždělo jedenáct vozů a za nimi jel Rašín v černém oděni na ohnivém býku, třímající v ruce býkův ocas jako uzdu. Takto trápil Rašín svoji manželku a obyvatele hradu každou noc. Jednou přišel za paní vysloužilý voják pro almužnu a zeptal se, proč je tak utrápená. Poté, co se dozvěděl důvod jejího trápení, poradil jí, aby opatřila černou slepici, „trojí královskou vodu“ (tímto je míněna pravděpodobně tzv. tříkrálová voda), svččenou svíčku, křídu a ratolest z borovice. S tímto vyšel voják před hrad ke kříži. Křídou udělal okolo kříže kruh, rozsvítil svíčku a s černou slepicí očekával příjezd ducha. O půlnoci se přiřítíl první vůz tažený čtyřmi koňmi. Voják se zeptal, ve kterém voze jede Rašín. Ode všech jedenácti dostal odpověď „vzadu“. Když přijížděl Rašín, hodil voják slepici pod nohy býka, aby ho zastavil. Potom se zeptal Rašína, jak by mu mohl pomoci. Ten mu odpověděl, že mu pomoci není, jen kdyby jeho manželka kámen po kameni z toho domu, který vystavěl, v zástěře odnesla tam, kde byl vzat. Voják Rašína zaklel a ten od té doby na Svojanově nestraší. Takto zapsaná verze pochází z roku 1855.³²

Na tomto místě je třeba podotknout, že výše jmenovaní muži vždy měli spojitost s lokalitou, kde se jejich pověst coby strašidla tradovala. Na svojanovské pověsti o Rašínovi je ovšem pozoruhodný fakt, že rod Rašínů z Rýzmburka hrad Svojanov nikdy nevlastnil, alespoň podle současných poznatků.³³ Ještě v první polovině 20. století byla v místním povědomí pověst zakořeněna, ačkoliv v této době mělo již strašidlo Rašína spíše pedagogickou funkci coby prostředek, jímž matky strašily zlobivé děti.

Přístup vrchnosti k poddaným byl vždy ryze pragmatický. Na prvním místě sledovala svůj ekonomický prospěch, tj. aby poddaní řádně plnili své povinnosti vůči ní i vůči státu. V tomto směru se výše jmenovaní muži jen málokdy při jednání s poddanými vymykali zvyklostem své doby. Naproti tomu není jednoduché postihnout vztah poddaných k vlastní vrchnosti.³⁴ Obyvatelé konkrétního panství každopádně přicházeli s jeho majitelem do přímého styku mnohem méně než s vrchnostenským úředníkem, hlavou panské správy, který jej na panství zastupoval. Ten tím pádem musel uvádět do praxe mnohé, mezi poddanými lidmi nepopulární restriktce a jevil se jako všemocný člověk, který je také za vše zodpovědný. Mohla se nabízet i domněnka, že stále nepřítomná vrchnost o těchto věcech neví, nebo že se dokonce dějí proti její vůli.

32 Moritz Wilhelm TRAPP, *Hrad Svojanov a jeho okolí*, Památky archeologické 1, 1855, č. 6, s. 275–282; č. 7, s. 321–324; č. 8, s. 343–358; Karel Václav ADÁMEK a kol., *Čechy. Díl XIII., Východní Čechy*, Praha 1905, s. 148; Stanislav KONEČNÝ, *Svojanov. Pohled do historie hradu a panství*, Litomyšl 2007, s. 71–72.

33 Tamtéž.

34 Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, Praha 2009, s. 445–446; Jaroslav ČECHURA, *Charakter rebelií roku 1680 v Čechách*, in: Veronika Boháčová — Veronika Kucrová (edd.), *Sedláci si dělají, co chtějí: sborník vybraných prací profesora Jaroslava Čechury*, Praha 2014, s. 346–367.

Lidová zášť se tak spíše vybíjela právě na osobách vrchnostenských úředníků, z nichž některé můžeme optikou historických pramenů vnímat dokonce pozitivně. Přesto se ve výsledku v pověstech tito a další lidé projevují jako škodliví revenanti, případně jako osoby spřažené s ďáblem, které umí čarovat, pochopitelně v obecný neprospěch ostatních poddaných. Reálně žijící osoby postupně metamorfovaly do podoby strašidelných, pohádkových bytostí, jež vládou nadpřirozenou mocí a jako takové se ukotvují v paměti kraje. V tomto směru též hrálo roli, jak dlouho tyto osoby v daném regionu fungovaly během svého reálného života. Například v Lanškrouně působili celkem tři správce z rodu Riederů a ti průběhem času v kolektivní lidové paměti splynuli v jednu osobu správce Riedera,³⁵ podobně spojením postav otce a syna rodiny Šmádlů z Rittersteinu v Novém Městě nad Metují vznikl jediný čaroděj Šmádl.³⁶

Výše jmenované pověsti tak nemůžeme použít jako pramen k pochopení nějakého vztahu mezi poddanými a vrchností ve starším období. Jedná se o výtvořky 19. století, jejich autoři je takto stylizují a zasazují děj do hlubší minulosti, nicméně autentických záznamů v tomto směru existuje minimum. Pověsti jsou psány v duchu protišlechticky zaměřeného liberalismu,³⁷ s největší pravděpodobností mají původ spíše ve středostavovském prostředí. Svým způsobem ale navazují na starší období, v němž ovšem napětí mezi poddanými a vrchností existovalo. V poddanském odporu vůči vrchnosti 17. a 18. století se například objevovaly motivy odebrání privilegií náležejících poddaným, podle kterých vrchnost zneužila své pravomoci a zmocnila se jich lstí nebo nátlakem.³⁸ Ze samotného lidového prostředí ovšem také pochází doklady vnímání šlechtice coby lidumila a dobrého pána, jak je možné pozorovat na pozdější recepci hraběte Františka Antonína Šporka.³⁹

Není možné konstatovat, že by sledované osobnosti měly „druhý život“. Spíše by se mohlo hovořit o zmytizování reálné historické osobnosti, která v podobě strašidla vystupuje v pověstech, jež pak bývají s větší či menší oblibou dále reprodukovány.

35 Marie MACKOVÁ, *Tajemství správce Riedera. Pověsti a fakta z Lanškrounska*, Lanškroun 2010.

36 Jaroslav ŠŮLA, *Nahořanská pověst o strašícím zlém pánovi*, Český lid 73, 1986, č. 1, s. 40–44.

37 Jaroslav Kramařík ukázal, že například chodská pověst o kamenné míse, v níž zásah nadpřirozených sil zlověstně ukáže na panskou nespravedlnost, je umělý výtvor Jindřicha Šimona Baara. Ten se sice dovolává dokumentů, jež by se teoreticky měly dochovat v chodském archivu, přirozeně se tam ale nenalézají. Srov. „Kamenná mísa“ v: Jindřich Šimon BAAR, *Pověsti a pohádky z Chodska*, Praha 2011, s. 38–41; J. KRAMAŘÍK, *Lidové pověsti z Čech*, s. 93–96; Kateřina DOBROVOLNÁ, *Tradiční démonologické pověsti Chodska a jejich katalogizace*, Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity 8, 2016, č. 2, s. 43–60.

38 Jiří MIKULEC, *Poddanská otázka v barokních Čechách* (Práce Historického ústavu ČAV, řada A — Monographia, sv. 8), Praha 1993.

39 Pavel PREISS, *František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha — Litomyšl 2003, s. 471–487. Viz i například lidová píseň Okolo Lysý, jež „týče se Františka Antonína hraběte Šporka, jenž pro svou dobrodinnost, nábožnost a lásku k vědám potud ještě zůstává v paměti lidu prostého někdejších statků Šporkovských...“: „Okolo Lysý, Lysý / jsou pěkný lesy / Špork hrabě tam býval / po Labi jezdíval / kde jsou ty časy! / Když on plul tudy, tudy / hrály mu dudy / všude po všem břehu / stály v velkém sběhu / lidí hromady. / Na obě strany, strany / měl svy poddany / házel jim sedmíky / tak ctil on rolníky / sobě oddany.“ Karel Jaromír ERBEN, *Prostonárodní české písně a říkadla*, Praha 1864, s. 464.

V případech zmiňovaných mužů, tj. historických předobrazů strašidla vystupujícího v pověsti, se jednalo o osoby se sklony k excesům, které se během svého života mezi současníky těšily buď rozporuplné, nebo špatné reputaci. Nicméně tito současníci nečiní žádného ze jmenovaných pánů aktérem strašidelné legendy. Ta se utváří mnohem později, vesměs v 19. století, přičemž důležitým aspektem je fakt, jak lidé tohoto století zpětně nahlíží na činy Tunkla, Kavky, Rašína a jistě mnoha jiných, s nimiž se nově seznamují s rozvojem historického bádání. S těmito osobami se ztotožňuje původně blíže nekonkretizované lokální strašidlo „zlého pána“, které je pak dále obohacováno o motivy mající oporu v životopisných skutečnostech toho kterého historického předobrazu a vyskytuje se v regionu, kde daná osoba během svého života působila. Jistou anomálií v tomto směru představuje strašidlo Rašína na Svojanově. Výchozím bodem pro vývoj strašidelné pověsti o „zlém pánu“ je lidové orální podání písemně fixované folkloristickým sběrem, jež se pokouší interpretovat historici, kteří pak usilují ztotožnit strašidlo s reálnou historickou osobností, která v daném regionu působila, čímž vznikají publikace, jejichž četba ovlivňuje lidové povědomí o věci.

RÉSUMÉ:

Legends about 'evil masters' as protagonists are very much in their disfavour as they were nobles and landowners who, in folk tales, suffered grievously after death expiating the sins they had committed in their lives. The paper presents, interprets and evaluates selected legends about these protagonists, describes their common stereotypes and the specifics that characterise them, and outlines the legends' genesis. Specifically, it explains how the original story changed over time and identified the imprint of the creative personality of the individual authors who worked on them, the presence of real historical motifs, the variability of the legends' motifs, and its eventual updates. The origins of the legends lie largely in the 19th century, and seldom do the roots of similar subjects date to a more remote past.

Scholars studying regional history have a key role in the creation of legends which are images of a region's past preserved until the next century. In this respect, the level of research on a region and the state of the national historical literature are of importance. During the course of their lives, the personalities showed themselves as people inclined to eccentric behaviour with contradictory reputations, on which the scholars studying the regional sources created a personal opinion when they retrospectively viewed their actions from the perspective of the world-view of their time. In the final phase the historical personality is identified by these scholars with a local ghost and the resulting spirit of the 'evil lord' appears in the region with which this man is connected. The starting point for the development of the infamous reputation of the 'evil lord' is a folk oral presentation written down in a folklore anthology that historians attempt to interpret and identify the ghost with a real historical personality in the region, creating publications that affect people's awareness. The result is a mythicized image of a historical personality created with the help of stereotypical motifs of folk literature. The story related to the particular personage of an 'evil lord' has not been, in most cases, orally disseminated among people until it has been created and fixed in writing by regional scholars.

Mgr. Helena Chalupová studuje doktorské studium na FF UK (České dějiny) a PedF UK (České a československé dějiny) v Praze. Zabývá se problematikou revenantů, kulturními dějinami, literární historií a zobrazováním historie v popkultuře (helena.chalupova@gmail.com).

